

АГРАРНА КРИЗА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ПОЧАТОК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті аналізується вплив аграрної кризи в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на початок селянської революції 1902 р. Висвітлюються причини аграрної кризи та ставлення до неї російського політикуму. Робиться висновок про те, що саме аграрна криза стала причиною селянської революції початку ХХ ст. Критерієм початку селянської революції є поява якісно нового селянина.

Ключові слова: аграрна криза, аграрне питання, Російська імперія, селянська революція.

Постановка проблеми. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – неоднозначний період в соціально-економічній та суспільно-політичній історії Російської імперії. З одного боку, відбувається надшвидкий розвиток промисловості, фінансів, банківської справи тощо. З іншого – аграрний сектор переживає кризу. Стан справ у цьому секторі економіки країни неспростовно засвідчив, що попередня політика уряду на селі зазнала фіаско. Багатомільйонні селянські маси, які під впливом реформи 1861 р., модернізації країни, посіли ключові позиції в аграрному секторі економіки, опинилися у скрутному матеріальному становищі, що мало далекосяжні наслідки. Протистояння між владою і селянством дедалі загострювалося. Граніт російської державності втрачав монолітність. У 1902 р. «вибухнуло» українське Лівобережжя (Полтавська і Харківська губернії), надалі селянська революція поширилась на значну частину території Російської імперії давши імпульс доленосним для імперії Романових подіям 1905 – 1907 рр., а також 1917 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі аграрної кризи в Російській імперії та пов'язаної з нею селянської революції присвячено

чимало досліджень. Серед них праці Г. Алексєєва [1], О. Вронського [2], В. Казарезова [3], І. Кузнецова [4], С. Сидельникова [5], М. Симонової [6], В.Сажко [7] та ін. Чільне місце серед досліджень займає наукова концепція В. Данилова стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. оприлюднена в ряді наукових праць [8; 9]. Однак, не всі питання вказаної проблеми з'ясовані в повній мірі.

Мета. Метою пропонованого дослідження є показати вплив аграрної кризи в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. на початок селянської революції у 1902 р.

Виклад основного матеріалу. Криза кінця XIX – початку XX ст. в аграрному секторі була спричинена цілою групою факторів. Найбільше селяни страждали від малоефективних або неефективних систем господарювання на землі, потерпали вони від мало- та безземелля, черезсмужжя, дефіциту тягла, техніки, реманенту тощо. Негативно на веденні сільського господарства позначалися високі процентні ставки по кредитам. Без додаткових капіталовкладень в окреслений період селянам скрутно було вести одноосібне господарювання на землі. Додатковими перешкодами, які гальмували економічне зростання сільського господарства, були питання правового характеру.

Дуже влучно ситуацію, що склалася у тогочасному селі Російської імперії, змалював восени 1898 р. у листі на ім'я Миколи II С. Вітте. Основну причину кризи у сільському господарстві Міністр фінансів убачав у «селянській необлаштованості». Саме вона, на думку державного діяча, була альфою та омегою усіх тих негараздів, що мали місце на селі наприкінці XIX ст. «Селянська необлаштованість» розумілася ним, як відсутність законодавчо закріплених прав та обов'язків селян. «Імператор Олександр II, – писав С. Вітте, – викупив душу та тіло селян, але не зробив їх вільними синами вітчизни, не облаштував їхнього побуту на підставі законності... селяни опинилися в рабстві сваволі та невігластва» [11, с. 135, 138].

Криза сільського господарства, на переконання Міністра фінансів, зумовлювала «параліч життєвого нерву прогресу». Таку свою позицію він

обґрунтовував чисельною інформацією з місць, що надходила на адресу Міністерства фінансів. Вільно володіючи нею, державний діяч робив обґрунтовані висновки, стверджуючи, що селяни втратили стимул законним шляхом домогтися покращення свого добробуту. У зв'язку з цим він пропонував зробити з селян «справді вільних людей», наділених громадянськими правами. Одним із найважливіших громадянських прав С. Вітте вважав право власності на землю.

На нашу думку, у листі на ім'я Миколи II було викладено саме політичну складову аграрного питання в Російській імперії наприкінці XIX ст. На наше переконання, С. Вітте, будучи високоерудованою особистістю, прекрасно знався на тонкощах державного управління. Він спеціально увагу царя зосередив саме на політичному аспекті, який до того замовчувався, ігнорувався. У такий спосіб, можливо дещо опосередковано, він хотів показати, що невирішеність аграрного питання, яке стосувалося мільйонів селян, своїми трагічними наслідками може мати зміну політичної системи імперії, тому необхідно на державному рівні розробити програму вирішення аграрної проблеми. Його міркування, як згодом покаже досвід революцій 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1920 рр., мали сенс.

Про необхідність змін у соціально-економічному та суспільно-політичному становищі селян говорили не лише міністри, а і губернатори. Промовистим у цьому контексті є звіт генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова. Відображаючи у документі кризовий характер розвитку сільського господарства, він наполягав на застосуванні владою невідкладних та серйозних заходів, спрямованих на усунення кризи, покращення матеріального, правового становища селян. Його застереження та міркування певною мірою перегукуються з думками С. Вітте. Наприклад, покращення матеріальних статків селян, як і Міністр фінансів, М. Драгомиров пов'язував із «упорядкуванням побуту» селян. Генерал-губернатор у своєму звіті пропонував Миколі II негайно переглянути закони стосовно майнових та немайнових прав селян, засад їхнього громадського самоуправління тощо [12, арк. 101].

Потрібно зауважити, що криза сільського господарства кінця XIX – початку XX ст. не була явищем раптовим та несподіваним. Вона назрівала давно. У силу різних причин та обставин урядовці її ігнорували. Можна говорити, що тут спрацьовували як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Стосовно перших, то у пореформений період урядовці більше переймалися питаннями, пов'язаними з реформуванням країни на нових тоді капіталістичних засадах. Насамперед їхня увага була прикута до індустріалізації країни, пом'якшення наслідків ліквідації кріпацтва для поміщиків тощо. Що стосується других, то це звична для бюрократії позиція: «а раптом минеться».

Ігнорування проблеми не призводить до її вирішення. Навпаки вона наростає, неначе снігова лавина. На початку XX ст. стало зрозумілим, що ще трохи і «снігова лавина» аграрного питання вийде з-під контролю, зумовить непередбачені для держави наслідки. Подальше ігнорування кризи у сільському господарстві могло б призвести, щонайменше, до таких негативних наслідків. Насамперед сільське господарство остаточно втратило б здатність задовольняти продовольчі потреби держави. Це означало дефіцит продовольства, скорочення експорту сільськогосподарської продукції тощо. Водночас спрацьовувала ланцюгова реакція. Дефіцит продовольства погіршив би і без того небездоганне матеріальне становище більшості населення міст. Скорочення експорту зменшило б надходження до бюджету валюти. Погіршення добробуту більшої частини міщан автоматично загострювало суспільно-політичну ситуацію в країні. Більше того, посилювалися б злидні й самих селян. Наведені вище та інші негаразди загалом би вкрай негативно позначилися на соціально-економічній та суспільно-політичній ситуації в країні.

Заступником міністра фінансів В. Ковалевським, у січні 1902 р. було підготовлено два проекти доповіді імператору із організації міжвідомчої наради для вирішення аграрного питання [13, с. 114].

У першому йшлося про необхідність створення «комітету для пошуку потрібних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства» [14,

арк. 5]. У другому – Особливої наради. В останньому документі аналізувався і стан справ у сільському господарстві. Потрібно зауважити, що В. Ковалевський певною мірою лукавив перед імператором, а можливо не хотів його засмутити. Тому, як міг, не драматизував ситуацію. Він, зокрема, стверджував, що труднощі, які мають місце в аграрному секторі економіки – тимчасові, зумовлені загальносвітовими кризовими тенденціями. Особливу увагу автор другого варіанту проекту звернув на те, що не відбулося зменшення «виробничих сил народу», уявлення про занепад сільського господарства гіперболізовані, вони ґрунтуються на «неправильному узагальненні труднощів окремих регіонів із загальним економічним становищем Росії» [14, арк. 3, 7]. Вкрай обережно В. Ковалевський сповістив Миколу II про те, що покращення селянського життя відбувається занадто повільно порівняно з розвитком країни, «становище селян є вельми скрутним» [14, арк. 3].

Незважаючи на таку мажорну тональність, підготовлений М. Ковалевським документ містив цілком резонні висновки, узагальнення та пропозиції. Насамперед на увагу заслуговує слушне судження про те, що стан справ у сільському господарстві має першочергове значення для економічного розвитку всієї країни. Правильною є думка і про те, що тогочасне сільське господарство не можна модернізувати застосовуючи лише «термінові заходи». Його оновлення повинно бути результатом розвитку всього економічного життя країни. Конструктивною є висловлена у документі пропозиція про об'єднання зусиль усіх міністерств, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства, і створення Особливої наради, яка б опікувалася проблемами сільського господарства [14, арк. 3].

Отже, за словами В. Данилова «Росія вступила в ХХ ст. зі збереженням поміщицького землеволодіння при селянському малоземеллі, з викупними платежами селян за «звільнення» від кріпосного права, з політичним пануванням поміщиків в селі, з селянським безправ'ям, які доходили до адміністративної (без суду) висилки з рідних місць і навіть тілесних покарань – прямого пережитку кріпосного рабства. Збереження кріпосницького

насилюства над селом, зволікання з проведенням давно назрілих соціально-економічних реформ робило неминучим революційний вибух» [9].

Поодинокі селянські виступи, як ми знаємо, були постійним явищем російської дійсності. Нове проявилось в 1902 р. Ситуацію загострив неврожай хліба в 1901 р., що аж ніяк не виходив за звичайні рамки, але в нові часи став достатнім, щоб викликати в Полтавській і Харківській губерніях соціальний вибух.

Саме Полтавська та Харківська губернії, які виділялися поміщицьким засиллям і селянським малоземеллям, відіграли вирішальну роль у подіях 1902 р. За березень – початок квітня селянський рух охопив тут 165 селищ, виявилися зруйнованими 105 поміщицьких економій [9]. Селянський рух був придушений з використанням військ.

Хвиля селянських виступів в 1902 р. прокотилася і по інших губерніях України і Росії, що відзначалися високою концентрацією поміщицького землеволодіння – Київській, Чернігівській, Орловській, Курській, Саратовській, Пензенській, Рязанській. Усюди спостерігалася небувала раніше рішучість в поведінці селян і радикалізм їх вимог.

Багато виступів супроводжувалися захопленнями поміщицьких земель, зломом хлібних комор і вивезенням зерна, підпалами садиб. Відразу ж з усією ясністю виявилось, що сила і масштаби селянського руху різко зросли, а характер радикалізувався.

В. Данилов наголошував, що на початку ХХ ст. на історичну арену виступив новий селянин – «селянин епохи революції» [10, с. 6] з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння та приватної власності на землю. Дослідники роблять висновок, що за п'ятдесят пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип [15, с. 74].

У 1902 р. політизації зазнало також і селянське самоврядування, що дає підстави дослідникам вважати політизацію селянського самоврядування у 1902 – 1907рр. початком селянської революції у 1902 р. [16, с. 66]

Висновки. Таким чином, аграрна криза, спровокована малоефективними або неефективними системами господарювання на землі, мало- та безземеллям, черезсмужжям, дефіцитом тягла, техніки, реманенту, а також питаннями правового характеру, яку переживала Російська імперія наприкінці XIX – початку XX ст. стала причиною селянської революції початку XX ст. Критерієм початку селянської революції є поява якісно нового селянина.

Список використаної літератури та джерел

1. Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / науч. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137–142.
2. Вронский О. Крестьянство и власть (1900 – 1923) / О. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1993. – 137 с.
3. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.). Т.1 / В.В. Казарезов. – М.: Колос, 2000. – 472 с.
4. Кузнецов И.А. Аграрный кризис и крестьянская экономика России конца XIX – начала XX в. // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / отв. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2015. – С. 48–53.
5. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1980. – 289 с.
6. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С. Симонова. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
7. Сажко В. В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900 – 1913 рр.: історико-політичний аспект.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 /

В.В. Сажко / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.
– Чернівці, 2005. – 22 с.

8. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321.
9. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. [Электронный ресурс] / В. Данилов // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4–23. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
10. Данилов В.П. [Предисловие] / В.П. Данилов // Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 : сб. док. – Л.; М.: Наука, 1998. – 368 с.
11. Письмо С.Ю. Витте Николаю II в связи с образованием Совещания „для упорядочения крестьянского дела” в стране – о необходимости изменения правового положения крестьянства // С. Ю. Витте Хроника. Документы. Воспоминания. – С-Пб., 1999. – С. 131–141.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположений о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 1. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 271 Арк.
13. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства. 1892 – 1914 гг.: (Аграрный кредит в экономической политике царизма). – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 356 с.
14. РДІА. – Ф. 1233 Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 1. Об учреждении и упразднении Особого совещания. – 09.01.1902. – 15.04.1905. – 205 Арк.
15. Кононенко Ю.С. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю.С. Кононенко, С.В. Корновенко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – С. 73–78.

16. Верховцева І.Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції / І.Г. Верховцева // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – С. 58–69.

References

1. Alekseev. G. (2011) Peasant question as a mirror of the three revolutions in Russia. *Government and the peasantry in XIX – early XX century: a collection of articles*, Kolomna Moscow state Regional Socio-Humanitarian Institute (in Russ.)
2. Vronsky. A. (1993) *Peasantry and power (1900 – 1923)*. Tula: TO IRO (in Russ.)
3. Kazarezov V. (2000) *The peasant question in Russia (end of XIX – the first quarter of XX century.)*. М.: Kolos (in Russ.)
4. Kuznetsov I.A. (2015) The agrarian crisis and the Russian peasant economy of the late XIX – early XX century. *Government and the peasantry in XIX - early XX century: a collection of articles*. Kolomna Moscow State Regional Socio-Humanitarian Institute, 48-53 (in Russ.)
5. Sidelnikov S.M. (1980) *The agrarian policy of the autocracy in the period of imperialism*. Moscow: Publishing House of the Moscow University (in Russ.)
6. Simonova M.S. (1987) *Agrarian policy of tsarism crisis on the eve of the first Russian revolution*. Moscow: Nauka (in Russ.)
7. Sagko V.V. *Problems of agrarian reforms in Ukraine in 1900 – 1913.: historical and political dimension*. Abstracts of dissertation, Chernivtsi (in Ukr.)
8. Danylov, V. (1992) Agricultural reforms and agricultural revolution in Russia / V. Danilov. *Great stranger: the peasants and farmers in the modern world*, Moskov. (in Russ.)
9. Danylov, V. (1996) The peasant revolution in Russia, 1902 – 1922. *Peasants and power*. Retrieved from www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html

10. Danylov, V. (1998) [Preface] (Peasant movement in Russia in 1901 – 1904) Leningrad, Moscow: Nauka. (in Russ.)
11. The letter Nicholas II Witte SY in connection with the formation of the Meeting «to organize the peasant cause» in the country – about the need to change the legal status of the peasantry. *Witte Chronicle. Documentation. Memories*. Saint-Petersburg, (in Russ.)
12. Russian State Historical Archives (hereinafter – RDIA). F. 1291. Оп. 122. D. 70.
13. Dyakin V.S. (1997) Money for agriculture. 1892 – 1914 gg. : (Agricultural credit in the economic policy of tsarism). SPb. : Publisher of the St. Petersburg University, (in Russ.)
14. RDIA. F. 1233. Оп. 1. D. 1.
15. Kononenko Y.S. Kornovenko S.V. (2016) Peasant Revolution 1902 -? gg. (Ukrainian peasant). Vyp. 16, 73-78. (in Ukr.)
17. Verkhovtseva I.G. (2016) The politicization of government peasants in the Russian Empire in 1902 – 1907 years as the initial stage of the peasant revolution (Ukrainian peasant). Vyp. 16, 58-69.

Abstract

Svyaschenko Z.V. Agrarian crisis in the Russian empire in the late XIX - early XX century and start revolution of peasant

The late of XIX – early XX century – is ambiguous period in socio-economic and socio-political history of the Russian Empire. On the one hand, there is a super-fast development of industry, finance, banking and others. On the other – the agricultural sector is experiencing crisis. The standoff between the government and the peasantry increasingly exacerbated. In 1902 «exploded» Ukrainian Left Bank (Poltava and Kharkiv province), henceforth the revolution of peasant spread to a large part of the Russian Empire giving impetus to the Romanov Empire fatal events of 1905 – 1907 years., and 1917 year.

It is noted that the crisis of the late XIX – early XX century in the agricultural sector was caused by a many group of factors. Most farmers suffered from ineffective or ineffective management systems on the ground, they suffered from low- and landlessness, cherespolositsy, pulled the deficit, equipment, tools and more. Additional obstacles that hindered the economic growth of agriculture, were questions of a legal nature.

On the need for changes in the socio-economic and socio-political situation farmers said representatives of the Russian political elite. Noting the crisis nature of agriculture, they insisted on the application of the urgent and serious measures, directed at addressing the crisis, improve financial, legal status of peasants.

In 1902, a wave of peasant uprisings in the provinces of Ukraine and Russia, that there were high concentrations of landlordism. A final role in the events of 1902 played Poltava and Kharkiv province, which stood dominance landlord and peasant land hunger. Everywhere there was an unprecedented determination before the behavior peasants and radicalism of their demands.

In the early twentieth century the historic arena stands qualitatively new farmers with revolutionary slogans liquidation of landlordism and private land ownership.

It is concluded that the agrarian crisis, triggered by ineffective or inefficient economic system on the ground, low-and landlessness, cherespositsy, attracted deficit, machinery, tools, and as questions of law, which experienced Russian Empire in the late XIX – early XX century peasant revolution caused the early twentieth century. The criterion for the start of the peasant revolution is the emergence of a qualitatively new farmer.

Key words: agrarian crisis, the agrarian question, the Russian Empire, the revolution of peasant.